

אזהרה על לימוד הפילוסופיה ודברים על הרמב"ם מאת רבי חננאל בן שמואל הדיין מכתב יד

מתפרסם כאן לראשונה בתרגום עברי קטע גניזה בעל ערך לא-ישוער לחקר תולדות הרמב"ם ובית מדרשו. הקטע הזה הוא חלק מתוך דברים בערבית-יהודית ובהם אזהרה והדרכה בעניין לימוד ספרי מדע ופילוסופיה, ובו מוצג הרמב"ם בתור יחיד סגולה באישיותו המזהירה וכישרונותיו הבלתי-מצויים. כמו כן מוזכרת בו עדותו של הרמב"ם על עצמו ועל אביו בהקשר זה. חשיבות מיוחדת נודעת לעדות זו, בהיותה עדות נדירה מכלי ראשון, שלא ניתן למצוא דוגמתה בכל מקום אחר.

הקטע נתפרסם לראשונה בכתב עת אשכנזי בשנת תרס"ג¹, בליווי תרגום אשכנזי, ע"י אחד מחלוצי חוקרי הגניזה, פרופ' א' מיטוואך. טרם נודע אז על זהות הכותב, וכך זה נשאר עוד כמאה שנה, עת שפירסם פרופ' י"י פנטון את הקטע בשנית, הפעם בליווי תרגום אנגלי, בקובץ מחקרים על הרמב"ם שיצא לאור בשנת תשס"ח². במאמרו שם גילה פרופ' פנטון מתוך בדיקת כתב היד שהכותב הוא לא אחר מרבי חננאל בן שמואל הדיין, אחד האישים הבולטים בסביבתו של הרמב"ם, ולימים אף מחותנו - משנשא רבנו אברהם בן הרמב"ם את בתו³.

כאן מתפרסמים הדברים לראשונה בתרגום עברי. נעזרתי בפרסומים הקודמים, אבל תיקנתי ושיפרתי את התרגום מתוך השוואה לגוף כתב-היד⁴. שני התרגומים הנ"ל⁵ מכילים כמה משפטים לא ברורים בגלל לשונו הקצרה וסגנונו המיוחד של

1 Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft [ZDMG], Vol. 57 (1903), pp. 61-66.

2 Maimonidean Studies, Vol. 5 (New York: Yeshiva University Press, 2008), 267-291.

3 במאמרו שם צוין לספרות האקדמאית הדנה באישיותו של רבנו חננאל בן שמואל וקשריו להרמב"ם. כרך המכיל את פירושו על הר"ף מסכת קידושין נדפס ע"י מוסד הרב קוק (תשל"ה), וכרך נוסף על מסכת עירובין נדפס ע"י מכון אופק (תשנ"ו). לאחרונה עוסק ידידי הרב יהודה זייבלד בפרסום קטעים נוספים מתורתו של רבנו חננאל זה, ראה מאמרו ב'מוריה' י-יב תשפ"ב, עמ' כא-ל. בהתכתבות פרטית עם הרב זייבלד הוא אישש את זיהויו של פנטון, ומסר לי שאין ספק שזו כתיבתו של רחב"ש [אם כי בסגנון יותר פורמלי מסתם טיטוט שלן], וע"פ שנים עדים יקום דבר.

4 מונח כיום בספריית Museum of the Bible, מספרו: Genizah 29.

5 שהם כמעט זהים זה לזה, וכנראה השני נתלה בראשון.

רבי חננאל⁶, וגם בעקבות הקושי בפיענוח כמה מילים קטועות ודהויות בכתה"י. השתדלתי מאוד להשלים את החסר ולשפר עד כמה שאפשר את ניסוח המשפטים הבלתי מובנים, ואקווה שהצליח ה' דרכי, עד שנוכל לומר שפנים חדשות באו לכאן ת"ל.

...וואיר⁷ עליו אורו יתעלה וישמור אותו מן המכשולים שבמדעים ובחקירה, ובכך מותר יהיה לו לעיין בהם⁸, ובתנאי שהלימוד יהיה מחכם שהוא שלם בדת ואמונה. ובחסרון תנאים אלו לא יותר לו להתעסק בהם, ולא יעיין בכתביהם, ולא ישב במחיצת העוסקים בה, כדי שלא לסאב פנימיותו באמרותיהם, שהאמרות שהאדם שומע הן כמו זרעונים התחובים במעמקי האדמה שסופם להניב פירות רעילים ומרירים⁹, ואלו ימררו את חייו בשני העולמות.

ואף שכוונת כותבי חיבורים אלו הייתה להוכיח מציאותו יתעלה ואחדותו, יש בהם גם דברים שהם נוגדים את עיקרי התורה, כמו הקדמות, והשגחת האל בפרטים¹⁰. ואמנם כבר הפריכו אותם בזה אחרים מן הפילוסופים, והוכיחו הפסד שיטה זו, ושקלו אמרותיהם בפלס ההיגיון הישר ומצאו שלא העמידו שיטה זו על פי הוכחה חותכת. ואולם אדם מתחיל יתקשה לעיין בחיבורים אלו, שכן לא יבין מתוכם מה שיבין זולתו מן החכמים הבקיאים מבלי שיעיין

6 המחיקות הרבות שבקטע מעידות שמדובר בטיטא של המחבר, ואין להתפלא אפוא שנתכב לשון בלתי רהוטה.

7 מתוך ההקשר נראה סביר לשער שלפני זה דיבר רבי חננאל בן שמואל על הצורך למי שבא להתעמק במדעים ובחקירה שתחילה יעסוק בדברים המכשירים אותו לכך - אפשר שיהיה זה ע"י שימלא כריסו בש"ס ופוסקים, ואפשר להציע גם עניינים אחרים הגורמים לאור ה' להאיר על הלימוד, כהפלת תחוננים לפני ה' ועוד.

8 כנראה שהכוונה לספרי פילוסופיה ומחקר [מן הסתם כאלו שנתחברו ע"י חכמים מוסלמים הכתובים ערבית].

9 במקור: אלסם ואלעלקם, והשוה תפסיר רס"ג לדברים (כט, יז) 'ראש ולענה - סם או עלקם'.

10 ר"ל חיבורים אלו דוגלים בשיטת הקדמות (ראה מו"נ ב, כה), וכן דוגלים בשיטת אריסטו ודעימיה המאמינה במציאות האל אבל לא בהשגחה פרטית. זוג מכשולים אלו מופיעים בכל מקום כדי להדגים את הסכנה בהמשכות יתרה אחרי הפילוסופיה היוונית, והם הנקובים על ידי רבנו בקטע שהעתקנו מספר המספיק כתב יד במבוא לפירוש רבנו אברהם בן הרמב"ם על ספר שמות (מאנסי תשפ"א, עמ' לד-לה): "היא [הדרך הפילוסופית] חדורה סכנות עצומות שכבר קדמה האזהרה עליה, והן הרמאות בדעותיהם המסוימות, והנפילה בטעויותיהם לגבי העיקרים החשובים - חידוש העולם וידיעת האל בפרטים". ועי' מה שצוין עוד בזה במאמרו של חתנו רבנו אברהם בן הרמב"ם על האגדות (מהדורתי עמ' כט, הערה יא).

בכמה וכמה חיבורים, ויבין כוונתם, ויחזור עליהם, עד שיהיה הוא עצמו ממרבית החכמים הבקיאים במקצוע זה, ואז יתבאר לו מה שנתבאר לזולתו מן החכמים מה שזכרנו ממה שיש להשיב עליהם. וזו משאלה המצריכה שיקדיש הרבה מזמנו לקריאת חיבורים עד שיהיה בקי בהם, ומבלעדי זה אין מנוס שיהיה רק כמעתיק את מה שאמרו בזה אחרים, וידמה שהם דברים ראויים, וידמה שאמרותיהם אין בהן ספק, ובכך תשתבש אמונתו, ויתייצב בדרך המובילה לאבדון.

ומי שילך בדרך זה רק כדי שיקבל שכר בעשותו מצוה להפריך הכופרים כמו שזכרנו, לא ישתכר במצוה זו¹¹, בהיותה **מצוה הבאה בעבירה** בגלל הקשיים שזכרנו, והקב"ה **שונאה**¹². ואשר הביא אנשים לידי טעות, זה שקצת מחכמינו המפורסמים עסקו במדעים אלו ולא אירע להם נזק מלימודם. אבל לא השכילו לדעת שאנשים אלו שנשאר שאלמהם מזה היו מיחידים סגולה בדורם, כמו **רבנו משה זק"ל**. הוא היה בעל אופי מושלם וטבע מצויין עם לב תמים, עד שבטרם ימלא לו עשרים שנה בערך השיג כל יתר החכמות ושלט עליהם¹³, ואח"כ חיבר את חיבורי הידועים בעברית ובערבית. הוא היה אומר בבדיחה מתוך שיחת חולין על ימי נעוריו "השכחה, ממנה אנשים סובלים, לא השפיעה עליי בתקופת נעוריי", ולא עוד אלא שהיה רק עובר פעם אחת על ספר וכבר היה תוכנו נחקק במוחו, ונהיה בקי בו עד שהיה יכול ללמד אותו אותו. איש כזה שהיה מיוחד בזמנו אין להשוות אליו. אם איש שהוא כמו אלו המיוחדים בזמנם יעיין בכל יתר המדעים הרי הוא ראוי לכך, אבל מי שאין לו שלימות המזג בוודאי שיהיה במצוקה, שיצטרך לבזבז זמן רב בהשגת מה שהכרחי לצורך פרנסתו, או דברים שהם דומים כהכרחיים, או דברים שהוא רגיל בהם ואינו יכול להימנע מהם, וזה יקח ממה שהכרחי

11 באו כאן כמה מילים מטושטשות וקשות לקריאה (וזה גרם שגם תרגומו האנגלי של פנטון כאן הוא מגומגם ולא מובן). אבל נראה לי שתרגומי משקף באופן סביר את הנאמר במקור, גם אם נשמטו בתרגומי כמה מילים שבמקור.

12 המילים המודגשות נכתבו בעברית גם במקור, והכוונה בזה למה שדרשו רז"ל (סוכה ל, א) על הכתוב בישעיה (סא, ח) 'אני ה' שונא גזל בעולה', שהקב"ה שונא מצוה הבאה בעבירה.

13 אולי כדאי לציין שהעדות הזאת מפריכה אחת ולתמיד את האגדה הבדויה שמקורה בספר שלשלת הקבלה (ומשם הובאה בסדר הדורות בערכו של הרמב"ם) שהרמב"ם היה קשה קליטה בנערותו [ואמנם אגדה זו לא נוצרה מתוך רצון להמעיט את דמותו של הרמב"ם אלא אדרבה נועדה להגדיל את כבודו, והיא שייכת לגישה שהתגברות על מכשולים טבעיים היא תהילתם ותפארתם של הגיבורים אשר מעולם אנשי השם. וכבר נתגלגלה אגדת-עם שכזו גם אודות מרע"ה, ראה מה שצינתי בהערות לפירוש רבנו אברהם בן הרמב"ם ספר שמות ב, ב, עמ' נח הערה כה].

עבורו, ואז לימודו באלו בגדר **עבֵרָה** בלי ספק¹⁴. אחשוב לנכון שמי שאינו יכול לישא משא כבד מ'קנטאר'¹⁵, אם יעמיס על שכמו 'קנטאר' נוסף על ה'קנטאר' הראשון ימות בלי ספק...

והתנאים שהתנה **רבנו ז"ל** בפתיחת המורה ובעוד מקומות הם לאנשים שיש להם היכולת והכישרון לזה, כמו שביארנו. ואשר נמסר ממנו **זק"ל**¹⁶ שאביו **רבנו מימון זק"ל** מעולם לא עסק במדעים אפילו יום אחד, למרות שלא נפטר עד שבא [למצרים]¹⁷ עם **רבנו ז"ל**, וידע דברי **רבנו** בחיבוריו¹⁸.

14 כלומר שעיסוקו בצורכי היומיום לא יאפשרו לו להקדיש את הזמן הנצרך לרכישת המדעים עבור אדם רגיל, ובכן תהיה קריאתו בספרים אלו בגדר עבירה מכיון שהם יובליהו לשיבוש באמונה, וכמו שכתב למעלה.

15 יחידת משקל בת כ-45 ק"ג.

16 במקור: 'ואלדי ינקל ענה זק"ל', ותירגם פנטון 'ענה' כ'אודותיו', אבל מתוך ההקשר ברור שיש לתרגמו כ'ממנו' והכוונה לשמועה שנמסרה מהרמב"ם עצמו.

17 מילה דהויה במקור. המתרגמים הקודמים נטו לקרותה כ'מצר', אבל כתב פנטון שגם ניתן לקרותה כ'אשאם', וא"כ יש לתרגם כאן 'ארץ ישראל'. אמנם נטען ע"י ר' סעדיה ן' דנאן ('מאמר על סדר הדורות' בתוך 'חמדה גנוזה' לרצ"ה עדעלמאן, קניגסברג תרט"ז, עמ' 30) שר' מימון בר' יוסף הדיין אבי הרמב"ם נפטר בירושלים לפני שירד הרמב"ם למצרים, אבל קשה לדעת מה מקורה של שמועה זו. אליבא דאמת אין לנו ידיעה ברורה בדבר מקום וזמן פטירתו, ולע"ע אין בידינו להכריע כאן מהי הגירסא הנכונה.

18 מעניין להשוות עדות זו עם הטיעון שהעלה רבי ידעיה הפניני בכתב ההתנצלות שלו להרשב"א (שו"ת הרשב"א ח"א ס' תיח, מהד' מכון ירושלים עמ' ריז), שגם הוא מעריך את הנהגת הרמב"ם לעומת הנהגת אבותיו (אם כי באופן שונה בהתאם למטרתו), וז"ל: "ואמנם יגע ומצא בכח המחקר העיוני מבלי שכיהו בו הרבנים החסידים אבותיו אשר לא היה בוודאי סר מציווים כמלוא נימא. ואם היה לימוד החכמות ההם מזיק אלה הנזקים המופלאים מנעוהו בוודאי בתחילת לימודו תכלית המניעה".

